Indian Streams Research Journal

International Recognized Multidisciplinary Research Journal

ISSN 2230-7850 Impact Factor : 3.1560 (UIF) Volume - 6 | Issue - 1 | Feb - 2016

साठोत्तरी साहित्यप्रवाहः स्त्रीवादी साहित्य

मिलिंदकुमार भिकाजी देवर

प्राध्यापक ,स्व.आज्जासाहेब आर.डी.देवरे महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री,जि. धुळे

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यविश्वात वेगवेगळे साहित्य प्रवाह उदयास आले. त्यात दलित साहित्य , ग्रामिण साहित्य, जनवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य हे काही नवे प्रवाह उदयाला आले. एका विशिष्ट हेतूने गरजेपोटी हे साहित्यप्रवाह उदयास आले. प्रत्येक प्रवाहाचे स्वतःचे खास वैशिष्ट्य आहे. वास्तववादी असे हे साहित्यप्रवाह आहेत. या प्रवाहामध्ये स्त्रीवादी साहित्या-ने सर्वांचेच लक्ष आपल्याकडे वेधुन घेतले. स्त्रीवादी साहित्याने अनेकांना विचार प्रवृत्त केले. स्त्रीवादी साहितय हे प्रामुख्याने स्त्री प्रश्नांसंदर्भात आहे. स्त्रियांचे दुःख स्त्रियांच्या समस्या यांना वाचा फोडण्याचे कार्य स्त्रीवादी साहीत्याने केले . जगातील बहुतेक सर्व राष्ट्रांत स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ मानला जातो., स्त्री पुरुष विषमता सर्वत्र दिसुन येते. मुलाला मुलीपेक्षा जास्त महत्व व दर्जा दिला जातो. स्त्री पुरुष समानता निर्माण व्हावी म्हणून स्त्रीवादी साहित्याने जीवन परिवर्तनाची मागणी केली. म्हणून स्त्रीवादाची दखल घेणे अपरिहार्य ठरते.

विषय प्रवेश :-

स्त्रीवाद ही आधुनिक काळातील संकल्पना आहे. पाश्चात्य स्त्री मुक्ती चळवळीतून आकाराला आलेली विचारधारा आहे. स्त्रीवादी विचारसरणीचा जन्म स्त्रियांवर होणाज्या अन्याय अत्याचारातून झाला. प्राचीन काळापासुन स्त्रियांना दुय्यम लेखण्यात येते. सामाजिक ,सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय क्षेत्रात स्त्रीचे स्थान पुरुषापेक्षा कमी लेखण्यात आले. जाणीवपूर्वक तिच्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. तिच्यावर परंपरांची बंधने लादण्यात आली. स्त्रीला परंपरांच्या जोखडात अडकवून तिचे कर्तुत्व कौशल्य याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. ठराविक कर्तव्ये पार पाडणे एवढ्यापुरतेच तिचे अस्तित्व मानले जाऊ लागले. सर्व महत्वाच्या क्षेत्रात तिला डावलण्यात आले. लिंगभेद, कर्मकांड, रुढी परंपरा, मातृत्व देवत्वाच्या कल्पना अशा विविध माध्यमातून तिला दडपण्याचा प्रयत्न झाला.

स्त्री -पुरुष विषमतेचे मूळ कारण म्हणजे स्त्रियंनी केलेल्या कामाचे आर्थिक, सामाजिक,मुल्यमापन न करता स्त्रियांकडे निरुत्पादक व अवलंबित घटक म्हणून पाहणे होय. एक व्यक्ती म्हणून जगण्यात तिला अनंत अडचणी होत्या. मुल जन्माला घालणारे एक ङ्उपभोगसाधनङ एवढेच तिचे मूल्य होते. धर्म, वर्णव्यवस्था आणि जातीव्यवस्था यामुळे स्त्रियांचा दर्जा कनिष्ठ प्रतीचा झालेला दिसतो. एक माणुस म्हणून सन्मानाने जगण्याचा तिचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला.

हळूहळू स्त्रियांना त्यांच्या अपूर्णत्वाची जाणीव होऊ लागली. अपल्या पराधिन आयुष्याची जाणीव स्त्रियांना झाली पुरुषाच्या बरोबरीने स्थान मिळावे, माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळावा असे वाटायला लागले. आधुनिक शिक्षणाचा स्पर्श झाल्यावर स्त्रिया आपल्या हक्कासाठी झगडू लागल्या. आपल्याला दिली जाणारी वागणूक ही मानवी अधिकारांची पायमल्ली करणारी आहे अशी जाणीव झाली. पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकता तिच्या लक्षात येऊ लागली. मग समान हक्क मिळविण्यासाठी स्त्रिया लिहू लाजल्या आणि आपल्या दुःखांना वाचा फोडू लागल्या. आपल्या हक्काची, स्वातंत्र्याची मागणी करु लागल्या.स्त्री-पुरुष समता प्रस्थापित करण्यासाठी चळवळीत सहभाग घेऊ लागल्या आपल्या न्यायहक्कासाठी बंड करु लागल्या यातुनच स्त्रीवादाचा जन्म झाला.

विषयविवेचन :-

स्त्रीवाद ही स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी, तिच्या विकासासाठी तिला समान हक्क प्राप्त व्हावेत, माणुस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळावा म्हजू-न निर्माज झालेली विचारधारा आहे. पुरुष प्रधानता अधोरेखित करणे, पुरुषी मानसिकतेला शह देणे, पुरुषी वर्चस्वाचा विरोध

ज रणे हा स्त्रीवाद्यांचा हेतू आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचा निषेध करणे आणि स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यासाठी संघर्ष करणे यासाठी स्त्रीवाद प्रयत्नशील आहे. स्त्रीमनाची घुसमट स्त्रीचे वस्तूमुल्य नाकारणे इ. चा समावेश स्त्रीवादात होतो.

अ) स्त्रीवादाच्या व्याख्या :-

१) " समाजकारण,अर्थकारण,राजकारण कला व वाङ्मय व्यवहार या सर्व क्षेत्रात स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले दुय्यम स्थान नाकारुन, माणुसपणाचा क्षमताधिष्ठित हक्क प्राप्त करण्यासाठी केलेली राजकीय चळवळ."

२) " समाजात, कामाच्या ठिकाणी, कुटूंबात-स्त्रियांच्या होणाऱ्या शोषणाची, दडपणुकीची जाणीव होणे आणि ही परिस्थिती बदलण्यासाठी स्त्रिया व पुरुष यांनी जाणीव पुर्वक कृती करणे."

३) " संस्कृतीच्या हजारो वर्षाच्या इतिहासाने स्त्रीचे मनुष्यत्व नाकारुन तिला कनिष्ठत्व प्राप्त करुन दिले, त्यातून बाहेर पडून आपले हक्क प्रस्थापित करणे म्हणजे स्त्रीवाद."

४) " स्त्रीवाद ही मनोवृत्ती आहे. स्त्रीचे द मनुष्यत्वङ मानुन स्त्री पुरुष समानता मानणारी , स्त्रीचे व्यक्तित्व पुरुषाइतकेच महत्वपूर्ण मानणारी ही मनोवृत्ती आहे."

५) " प्रस्थापीत पुरुष प्रधानतेविरुध्द असणारा दावा म्हणजे स्त्रीवाद."

ब) स्त्रीवादाची उद्दिष्टे :-

१) स्त्रीला माजूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देणे.
२) स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे.
३) स्त्रियांच्या विकासाला चालना देणे.
४) स्त्रियांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलणे.
५) शोषणापासुन स्त्रियांना मुक्ती मिळवून देजे.

पूर्वीपासुन पुरुषप्रधान समाजाने स्त्रीला एक करमणुकीचे उपभोग्य साधन मानलेले आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमध्ये सातत्याने स्त्रीचे शोषण केले जाते. याचे परिणाम स्त्रियांना भोगावे लागतात. या शोषणापासुन स्त्रियांना मुक्ती मिळावी यासाठी स्त्रीवाद जन्माला आला. या व्यवस्थेविरुध्द बंड पुकारुन स्त्रियांना तिचे हक्क प्रस्थापित करुन घेण्यासाठी स्त्रीवाद सहाय्यभूत ठरतो. स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या व्यथा वेदना मांडण्याचे काम स्त्रीवादात अपेक्षित आहे. स्त्रियांना मिळणाऱ्या पशूतूल्य वागणूकीचा स्त्रीवाद निषेध करतो. आजही स्त्रीचा पारंपारिक दृष्टीतुनच विचार केला जातो. स्त्रियांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन दुषित स्वरुपाचा आहे. म्हणून समाजाचीच मानसिकता बदलण्याचा स्त्रीवादाचा मानस आहे. प्रस्थापित स्त्रीत्व हे पुरुष निर्मित आहे. म्हणून पुरुषी वर्चस्वापासुन स्त्रीला मुक्ती हवी आहे. समान न्यायहक्कांची मागणी करण्यासाठी स्त्रीवादी प्रयत्नशील आहेत. च स्त्रीत्व छ या पारंपारिक संकल्पनेचा स्त्रीवाद धिक्कार करतो.

स्त्रीवादी साहित्याने जीवन परिवर्तनाची मागणी केली स्त्रियांचे प्रश्न प्रभावीपणे मांडले. स्त्रियांचे दु:ख त्यांच्यावर होणारे अन्याय अत्याचार, त्यांना मिळणारी दुय्यम वागणुक, जाणीव पुर्वक केली जाणारी दडपणुक, त्यांचे शोषण या विषयी सर्वांना विचार प्रवृत्त करण्याचे कार्य स्त्रीवादाने केले आहे.

साधारणत: १९६० पासुन स्त्रीवाद उदयाला आला. एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस युरोप अमेरिका या भागात स्त्री जीवनाचा विचार स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून सुरु झाला आणि ही विचार प्रणाली जगभर पसरत गेली. आधुनिक मुल्यांच्या स्पर्शामुळे स्त्रियांना तिच्या अस्तित्वाची जाणीव झाली आणि त्या आपले न्याय हक्क मिळवण्यासाठी झगडू लागल्या. स्त्रियांना स्वत:च्या अस्तित्वाचे भान आणून देण्याचे कार्य स्त्रीवादी करतात. बौध्दिकदृष्ट्या आणि शारीरीकदृष्ट्या स्त्रियांना दुय्यम ठरवले जाते स्त्री पुरुष भेदाभेद हे जाणीवपुर्वक निर्माज जे ले गेलेले आहेत. हा पारंपारिक भेद अजूनही संपुष्टात आलेला नाही हे वास्तव आहे. यासाठी स्त्री पुरुष समाज यांची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. आणि हे कार्य स्त्रीवादामध्ये अपेक्षित आहे.

एकुणच इतिहासाचा मागोवा घेतला तर धर्म, रुढी, परंपरा यांनी पुरुषांचे श्रेष्ठत्व आणि स्त्रियांचे गौणत्व वाढवू-न स्त्री- पुरुष विषमता अत्यंत तीव्र केली. स्त्रियांच्या वाट्याला त्यातून आत्यंतिक लैंगिक शोषण आणि अन्याय दडपणुक आली. अव्वल इंग्रजी काळापर्यत स्त्रियांची हीच परिस्थिती होती. सुधारकांच्या पहिल्या पिढीने विधवा पुर्नविवाह, सतीच्या चालीला बंदी, केशवपन बंदी, बालविवाह पध्दतीला बंदी, स्त्रियांच्या शिक्षणावर भर हे प्रश्न १९ व्या शतकात हाती घेतले. या सुधारणा चळवळीतुन पुढच्या काळातील भारतीय स्त्री चळवळीचा उदय होत गेलेला आहे. १९६० नंतर अमेरिका, इंग्लड, फ्रांन्स येथील स्त्रीचळवळीचा व स्त्रीवादी विचारांचा प्रभाव आपणाकडे पडू लागला. समाजसंस्कृतीने लादलेले गौण स्थान झुजारु-न दिले पाहिजे, हा नवा स्त्रीमुक्तीचा विचार इ.स. १९६५ पासुन आपल्याकडे आकार घेऊ लागलेला दिसतो. स्त्री पुरुष नाते समानतेचे असले पाहिजे हा गाभा स्त्रीवादी चळवळीचा दिसुन येतो.

ज) भारतीय स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी चळवळी :-

स्त्री पुरुष विषमता आणि लिंगभेदाचा मुद्दा हा एक वैश्विक मुद्दा आहे. या विषमतेमुळे संपूर्ण समाजाचेच नुकसान झाले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटनेनुसार स्त्रियांना कायद्यानेच पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळाले. १९५५ मध्ये हिंदु कोड बिल पास होऊन बहूपत्नीत्व बेकायदेशीर ठरले स्त्रियांना संपत्तीत हक्क, वारसाहक्क्, घटस्फोटाचा अधिकार, पोटगीचा अधिकार मिळाला. पण स्त्रीकडे बघण्याचा पुरुषी दृष्टिकोण मात्र फारसा बदलला नाही. आजही तळागाळात अशा अनेक स्त्रिया पुर्वीचेच आयुष्य जगत आहेत. घ्युनोङ या आंतरराष्ट्रीय संघटनेने १९७५ हे जागतिक महिला वर्ष जाहिर केले. आणि यानंतरच आपल्याकडे स्त्री प्रश्नांची चर्चा खज्या अर्थाने सुरु झाली.

१९७५ नंतर भारतीय घटनेने स्त्रियांच्या समान हक्काचा मुद्दा मांडला पुरुष प्रधान व्यवस्थेत स्त्रियांची कोंडी झालेली दिसते सुरुवातीला स्त्रियांच्या चळवळींनी सर्व स्त्रियांसाठी रोजगाराची मागणी, समान काम-समान दाम , संधीची समानता, निवड करण्याचे स्वातंत्र्य अशा मागण्या केल्या.. स्त्रियांवरील हिंसाचाराबाबत स्त्री चळवळीने सातत्याने आवाज उठविला. स्त्री पुरुष नातेसंबंध आणि सत्तासंबंध देखिल अधोरेखित केला. भारतातील स्त्रिया आरोग्य, शिक्षण, आयुर्मान, रोजगार, राजकीय सत्ता,ज्ञाननिर्मिती या सर्व क्षेत्रात अत्यंत वंचित आयुष्य जगत आहेत. असा निष्कर्ष या चळवळीने काढला विभिन्न जाती, वर्ग धर्मातील कुटुंबांमध्ये स्त्रियांची कोंडी अधिकच वाढते आहे हे या चळवळीने सप्रमाण दाखवुन दिले. भारतीय समाज व्यवस्थेत लैगिकतेवर आधारित श्रमविभागणी आहे, शोषण आहे. तसेच राजकारणही आहे हे या चळवळीने दाखवुन दिले.

१९७५ ते १९९० या काळात मुख्यत्वे स्त्री मुक्ती चळवळच डोळ्यासमोर येते. प्रसार माध्यमात स्त्रियांचे नकारात्मक चित्रण होणे, स्त्रियांसाठीच्या राजीव जागांना विरोध होणे, पुरुषहक्क समिती सारख्या संघटना सुरु होणे यातुन स्त्री चळवळीला होणारा विरोध लक्षात येतो. वैवाहिक नात्यात नवज्याकडून होणारा बलात्कार, कुटूंबांतर्गत हिंसाचार, कामाच्या ठिकाणी होणारे लैंगिक शोषण, सौंदर्य स्पर्धांचे राजकीय अर्थकारण, जागतिकीकरणाचे स्त्रियांवर होणारे दुष्परिणाम, स्त्रियांवरील हिंसाचार, लैंगिक छळ बालविवाह, देवदासी ,परित्यक्ता, दलित व आदिवासी स्त्रिया, तलाक पीडित स्त्रिया असे अनेक विषय हाताळले. थोडक्यात स्त्रियांच्या जागतिक पातळीवरील चळवळीतून स्त्रियांना घ्स्वङ अस्तित्वाचे भान आले आहे हे सिध्द झाले.

भारतीय स्त्रीवादाचा विचार लिंगभाव, जातीव्यवस्था आणि विकासासंदर्भात करावा लागतो. पितृसंत्ताक समाजात स्त्रीचे शोषण होते हे गृहितक स्त्रीवादी विचारसरणीचा पायाभूत आधार आहे. भारतीय स्त्रियांनी मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी अखंडपणे धडपड आणि संघर्ष केलेला असल्याचे दिसते. या स्त्रिया आत्मशोध घेण्याचा प्रयत्न करतात. भारतीय स्त्रिया प्राचीन काळापासुन सामाजिक, कौटूंबिक,सांस्कृतीक जीवनानुभव व्यक्त करीत स्त्रीमुक्ती साठी धडपडतात. पाश्चात्य देशातील स्त्रियांचे स्वतःच्या स्वतंत्र अस्मितेसाठी चाललेले प्रयत्न चळवळी, जागतिक महिला वर्ष, समाजसुधारकांचे प्रयत्न या सर्व घटना घ्स्त्रीङ या घटकाकडे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी पुरक ठरल्या त्याचा परिणाम म्हणून आज स्त्रियांची स्थिती बज्याच प्रमाणात बदलली आहे. तरी अजून काही बाबतीत बदलाला वाव आहे. हेही जरे !

निष्ज र्ष :-

प्लेटोने स्त्री ही राज्याची अर्धी शक्ती आहे असे म्हटलेले आहे. या अर्ध्या शक्तीलाच आपण सामाजिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रातील निर्णय प्रक्रियेपासुन वंचित ठेवलेले आहे. जेंव्हा निर्णय प्रक्रियेत स्त्रिया खज्या अर्थाने भाग घेतील तेंव्हाच समाजातील प्रत्येक क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होईल. त्यासाठी स्त्री संघटनांनी प्रयत्न केले पाहिजेत. थोडक्यात समाजाची स्त्रीविषयक मानसिकता बदलली पाहिजे. स्त्रियांना सजम व आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविले पाहिजे. स्त्री पुरुषांमध्ये जाणीव जागृती घडवुन आणली पाहिजे.

समारोप :-

जगातील बहूतेक सर्व राष्ट्रांत स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कनिष्ठ मानला जातो. हजारो वर्ष पारंपारिक पध्दतीने स्त्रियांना गौण मानले गेले. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी केवळ कायदे करुन भागणार नाही. त्यासाठी स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण बदलला पाहिजे. समाजाचे मतपरिवर्तन होणे गरजेचे आहे. खज्या अर्थाने स्त्री कुटूंबातही स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ शकत नाही. स्त्रियांमध्ये देखिल न्युनगंड निर्माण झालेला दिसतो. त्यामुळे स्त्रिया मुळातच स्वतःला पुरुषापेक्षा कमी समजतात. शिक्षण घेऊनही तिचे प्रश्न संपलेले नाहीत तर त्यांच्या पुढे नवे ज ाही प्रश्न निर्माज झालेले दिसतात.

शासनाने स्त्रियांसाठी विविध धोरणे अस्तित्वात आणली असली तरीही फार मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न सोडविले गेले नाहीत. बदलत्या आधुनिक समाजात प्रसार माध्यमांनी स्त्रीची प्रतिमा चुकीची दाखविलेली आहे. स्त्रियांनी स्त्री देहाचे प्रदर्शन करणारे चित्रपट ,मालिका,जाहिराती, नृत्य. यांना विरोध केला पाहिजे. स्त्री, पुरुष, समाज सर्वांनी आपली मानसिकता बदलली पाहिजे. समाजाने व शासनाने स्त्रीला जास्तीत जास्त सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकासाच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या तरच स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) भागवत विद्यूत - च्स्त्री प्रश्नाची वाटचालछ

२) पाटील शोभा - स्त्रियांची आत्मचरित्रे
३) साने गीता - भारतीय स्त्रीजीवन
४) साळूंखे आ.ह. - हिंदु संस्कृती आणि स्त्री
५) महाजन वंदना - स्त्रीवाद आणि समाजपरिवर्तन
६) रानडे प्रतिभा - स्त्री प्रश्नांची चर्चा
७) नाईक शोभा - भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद